

Володимир КАНАРСЬКИЙ

Національний університет "Львівська політехніка",
аспірант кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
volodymyr.r.kanarskyi@lpnu.ua
ORCID: 0009-0004-1361-050X

ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

<http://doi.org/10.23939/law2024.44.060>

© Канарський В., 2024

Девіантна поведінка неповнолітніх проявляється у різних формах та має різний ступінь вираженості, що зумовлено впливом зовнішнього соціального середовища та індивідуальними особливостями самої особистості неповнолітнього, які визначають його реакції на різні життєві невдачі.

Поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих очікувань, може бути як конструктивною, так і деструктивною, а девіантна поведінка відповідно позитивною чи негативною. Водночас оцінка такої поведінки відбувається з огляду на соціальні наслідки такого відхилення.

Встановлено, що в межах кримінологічного дослідження інтерес становить негативна девіантна поведінка неповнолітніх, яка має наслідком кримінальну відповідальність (відповідно до Кримінального кодексу України), і та, яка не тягне за собою такої відповідальності (наприклад, відмова від соціальних контактів, самоізоляція або уникання суспільних норм і взаємодії з іншими людьми; дії, що суперечать загальноприйнятим нормам спілкування, як-от, грубість; вживання алкоголю неповнолітніми, яке ще не призводить до правопорушень, але є соціально неприйнятним; дії, що викликають соціальне неприйняття через порушення естетичних або моральних норм, але не є протизаконними, приміром, татуювання чи пірсинг у екстремальних формах; протестна поведінка, наприклад, ігнорування традицій або демонстративне порушення етикету; або ж вчинення дій неповнолітніми особами, які об'єктивно мають ознаки кримінальних правопорушень, але суб'єкти вчинення їх не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність).

У статті зазначено, що окремої теорії девіантної поведінки, також серед неповнолітніх, не існує, проте всі дослідники єдині в тому, що усунення окремих чинників може істотно зменшити ймовірність девіантної поведінки, проте лише системний підхід до ліквідації всіх детермінант девіації дає підстави говорити про високу ймовірність значного зменшення чи часткового викорінення таких дій.

Девіантна поведінка особистості є складною формою соціальної поведінки, яка визначається не одним, а низкою взаємопов'язаних чинників.

Відтак встановлено, що не можна стверджувати, що в кожному окремому випадку девіантної поведінки потребується дослідження лише біологічних, психологічних або соціальних чинників. Потрібен комплексний підхід, який враховує всі ці фактори разом,

адже така поведінка є результатом невдалого процесу соціалізації молоді: внаслідок порушень у процесах ідентифікації та індивідуалізації такі індивіди легко потрапляють у стан “соціальної дезорганізації” тоді, коли немає культурних норм, цінностей та соціальних зв’язків чи вони слабшають або суперечать один одному.

Важливо створювати передумови для попередження негативної відхильної поведінки, зокрема, через пропаганду здорового способу життя, формування сприятливого соціально-психологічного клімату в оточенні дитини та надання можливостей для самореалізації особистості в суспільстві.

Ключові слова: девіантна поведінка, відхилення, поведінка, що відхиляється, порушення соціальних норм, особистість, неповнолітні, кримінологія, детермінація, профілактика, корекція.

Постановка проблеми. У неповнолітніх осіб активно відбувається формування свідомості та самосвідомості, посилюється потреба у самоствердженні, розвивається комплексне уявлення про себе у контексті міжособистісної взаємодії, а також формується самооцінка, що стає основою для подальшого розвитку особистості [1].

Водночас саме на шляху особистісного становлення індивіда, що нерозривно пов’язаний з соціальним буттям та поведінковими факторами, неповнолітні особи у віці від 14 до 18 років, з тих чи інших причин, нерідко вчиняють діяння, які відхиляються від загальноприйнятих соціальних норм і мають характер девіантної поведінки, яку прийнято розуміти як вчинок чи дію людини або ж групи осіб, що не відповідає офіційно встановленим або практично сформованим у певному суспільстві (групі, культурі, субкультурі) нормам та очікуванням [2].

Аналіз дослідження проблеми. Дослідженню особливостей девіантної поведінки неповнолітніх присвячені роботи таких науковців, як О. О. Андреев, Т. З. Гарасимів, Б. М. Головкін, І. О. Бандурка, В. Ф. Мороз, І. І. Лановенко, Т. О. Ломова, Н. Д. Туз, О. В. Сіренко, Н. С. Скриннікова, Б. Ю. Бистрицький, О. М. Ковальова, С. М. Корецький, Н. М. Пісоцька, М. М. Рудик, Н. В. Сметаніна, М. О. Маршуба, Р. О. Бундз, Ю. Л. Заросинський, О. Ю. Шостко, О. Ю. Юрченко та ін.

Праці перелічених дослідників спрямовані на аналіз причин та чинників, що сприяють відхиленню від соціальних норм у підлітковому віці, а також на розробку методів профілактики та корекції такої поведінки. Водночас існують різні наукові підходи до інтерпретації причин виникнення девіантної поведінки неповнолітніх.

Девіантна поведінка неповнолітніх проявляється у різних формах та має різний ступінь вираженості, що зумовлено впливом зовнішнього соціального середовища та індивідуальними особливостями самої особистості неповнолітнього, які визначають його реакції на різні життєві невдачі.

Тож поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих очікувань, може бути як конструктивною, так і деструктивною, а девіантна поведінка відповідно позитивною чи негативною. Водночас оцінка такої поведінки відбувається з огляду на соціальні наслідки такого відхилення.

Метою цієї статті є виокремлення детермінантів деструктивної девіантної поведінки неповнолітніх.

Розуміння детермінантів формування негативної девіантної поведінки серед неповнолітніх допомагає розробляти диференційовані заходи для її запобігання.

У зв’язку з цим важливо виокремити причини, які сприяють виникненню та розвитку цього явища, з’ясувати взаємозв’язок всіх речей, явищ і процесів, що відбуваються у суспільстві і мають наслідком поведінку неповнолітніх, що відхиляється.

Виклад основного матеріалу. Деструктивна девіантна поведінка неповнолітніх як вид девіантної поведінки у юридичних та психологічних дослідженнях визначається як “асоціальна поведінка”, “делінквентна поведінка”, “агресивна поведінка”, “неадекватна поведінка” тощо. Проте важливо, що хоч і кожна з “таких поведінок” є певним видом відхилення від соціальних норм, усе ж вони мають різні характеристики і наслідки.

В межах кримінологічного дослідження інтерес становить негативна девіантна поведінка неповнолітніх, яка має наслідком кримінальну відповідальність (відповідно до Кримінального кодексу України), і та, яка не тягне за собою такої відповідальності, наприклад:

- відмова від соціальних контактів, самоізоляція або уникання суспільних норм і взаємодії з іншими людьми;
- дії, що суперечать загальноприйнятим нормам спілкування, як-от, грубість;
- вживання алкоголю неповнолітніми, яке ще не призводить до правопорушень, але є соціально неприйнятним;
- дії, що викликають соціальне неприйняття через порушення естетичних або моральних норм, але не є протизаконними, приміром, татування чи пірсинг в екстремальних формах;
- протестна поведінка, наприклад, ігнорування традицій або демонстративне порушення етикету;

– вчинення дій неповнолітніми особами, які об’єктивно мають ознаки кримінальних правопорушень, але суб’єкти їх вчинення *не досягли віку*, з якого настає кримінальна відповідальність.

Існує низка теорій девіантної поведінки, що стали основою для аналізу одного з головних питань кримінології – вивчення причин і умов деструктивної девіантної поведінки.

Так, соціологічні теорії девіантної поведінки мають методологічну основу в працях Дюркгейма та Мертон, що розкривають головні принципи формування девіантних дій.

Теорія соціальної дезорганізації, розроблена Шоу та Маккеєм, стверджує, що девіантна поведінка виникає в умовах, коли культурні цінності, соціальні зв’язки та норми слабшають або зникають, що часто трапляється в перехідні періоди розвитку суспільства.

Культурологічний підхід до вивчення девіантної поведінки, що розвивався в роботах Селліна, Міллера, Сатерленда, Коена та інших, дає такі висновки:

- а) злочинні традиції передаються в певних соціальних середовищах;
- б) кримінальний світ виступає вагомим конкурентом школі та родині в процесі соціалізації підлітків;
- в) перешкоди у вертикальній соціальній мобільності можуть стати важливим фактором девіацій;
- г) соціальна структура міст, що становить демографічні зміни, слабку інтеграцію в мікрорайонах і житлові умови. Водночас існує диспропорція між різними районами у можливостях здійснення протиправних і таких, що відхиляються, діянь [7].

Теорія “таврування”, розроблена Беккером і Лемертом, має важливе кримінологічне значення, оскільки підкреслює роль вторинної девіації та потребу врахування особливостей процесу оцінки девіантних дій неповнолітніх у соціалізації.

Отже, окремої теорії девіантної поведінки, в тому числі серед неповнолітніх, не існує, проте всі дослідники єдині в тому, що усунення окремих чинників може істотно зменшити ймовірність девіантної поведінки, проте лише системний підхід до ліквідації всіх детермінант девіації дає підстави говорити про високу ймовірність значного зменшення чи часткового викорінення таких дій [7].

Українські науковці, зокрема А. Ком’яга та В. Головка, виокремлюють чотири групи причин виникнення девіантної поведінки, серед яких:

- 1) соціально-економічні чинники: зниження рівня життя населення, майнове розшарування суспільства, безробіття, порівняна доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх, а також неконтрольована реклама психоактивних речовин [3];

У цьому контексті варто ще згадати позицію Т. Федорченка, який звертає увагу на такий соціально-економічний чинник, як дитяча бездоглядність, що виникає через брак належного контролю за дітьми батьками, байдужість старших до своїх дітей, втрату одного або обох батьків, а також через соціальні обставини та брак батьківської уваги [8, с. 234].

2) соціально-педагогічні: криза інституту сім'ї, виховання неповнолітнього в неповній родині, надмірні вимоги батьків (родичів) до дитини, ворожнеча та конфлікти між дітьми і батьками, квола система позашкільної зайнятості дітей та молоді;

3) соціально-культурні: низький поріг морально-етичних цінностей окремого соціуму, поширення кримінальної субкультури, негативний вплив засобів масової інформації, лібералізація ставової моралі та домінування культу сили серед молоді;

4) психологічні: прагнення бути незалежними від дорослих, бажання отримати визнання серед однолітків, намагання самоствердитися, бажання виглядати дорослим, гедоністичні спонукання, потреба змінити психічний стан у стресових ситуаціях, підвищена тривожність та низька самооцінка, високий рівень конформізму порівняно з однолітками, акцентуації характеру, психопатії, психопатологічні синдроми (такі як депресія, параноя, мстивість) та негативні риси характеру, зокрема заздрість, лінощі та жадібність [3].

I. Козубовська виокремлює такі фактори виникнення девіацій у неповнолітніх, зокрема:

– соціально-економічні (бідність, безробіття, соціальне розшарування суспільства, криза у сім'ї);

– психолого-педагогічні (труднощі підліткового віку, дезадаптація, недоліки виховної роботи освітнього закладу, родини та інших відповідних соціальних інститутів);

– медико-біологічні (вади спадковості, підвищена емоційна збудливість, психологічна нестабільність, розлади психіки) [4].

Очевидно, що підґрунтям девіантної поведінки неповнолітніх є багато причин. Це також можуть бути складні соціальні, емоційні та психологічні проблеми, які впливають на їхню поведінку. Тож не можна стверджувати, що в кожному окремому випадку девіантної поведінки потребується дослідження лише біологічних, психологічних або соціальних чинників. Потрібен комплексний підхід, який враховує всі ці фактори разом.

У цьому контексті важливо зауважити, що можна виявити ознаки, що вказують на схильність людини до девіантної поведінки (як-от, підвищена збудливість), але фактичні прояви цієї поведінки відбуваються лише за наявності певних соціальних обставин (наприклад, ворожнеча та конфлікти між дітьми і батьками) [7].

Девіантна поведінка є формою соціальної дезадаптації, яка проявляється у порушенні процесу активного пристосування індивіда до соціального середовища через взаємодію і спілкування. Це відбувається через спотворене або недостатньо сформоване уявлення особистості про себе і свої соціальні відносини.

Треба зауважити, що у процесі формування негативної девіантної поведінки серед неповнолітніх можна виокремити кілька основних етапів:

1. Нагромадження негативного досвіду та формування відповідних світоглядних установок.
2. Початкова дезорганізація поведінки.
3. Перехід від дотримання соціальних норм до їх порушення.
4. Реакція з боку найближчого оточення та соціуму на девіантні дії неповнолітнього.
5. Закріплення девіантної поведінки, що може бути викликане образою на навколишніх або визнанням такої поведінки у референтній групі.
6. Систематичні прояви девіантної діяльності, що ведуть до кримінально караних діянь та подальшої кримінальної відповідальності [4].

Дослідники виділяють три послідовні стадії становлення девіантної поведінки.

Перша стадія характеризується виникненням афекту неадекватності, коли оцінки з боку оточення не збігаються з самооцінкою особистості. Це призводить до того, що людина починає шукати способи самовиправдання або компенсаторні напрями діяльності, які здатні допомогти підтвердити її високу самооцінку, чи вишукувати можливості, які зможуть в перспективі позитивно вплинути на її активність.

Друга стадія – це когнітивний дисонанс, який виникає, коли немає достатніх аргументів для виправдання негативної дії чи сукупності дій. Як наслідок людина або змінює своє ставлення до об'єктів, пов'язаних із цією діяльністю, або ж зменшує її/їх значущість для себе та довкілля.

Третя стадія – егалітація, яка проявляється у морально-психологічній поведінці, що складається з кримінально караних протиправних дій [5].

Узагальнюючи напрацювання дослідників, доходимо висновку, що девіантна поведінка особистості є складною формою соціальної поведінки, яка визначається не одним, а низкою взаємопов'язаних чинників. Таке відхилення від соціальних норм має шкідливий або руйнівний вплив на суспільство або окремих осіб і “підлягає корекції, викоріненню або нейтралізації” [6, с. 64].

Висновок. Девіантна поведінка неповнолітньої особи є складною формою соціальної поведінки, яка визначається не одним, а низкою взаємопов'язаних чинників. Ця поведінка є результатом невдалого процесу соціалізації неповнолітнього, адже внаслідок порушень у процесах ідентифікації та індивідуалізації такі індивіди легко потрапляють у стан “соціальної дезорганізації”, коли немає культурних норм, цінностей та соціальних зв'язків чи вони слабшають або суперечать один одному.

У зв'язку з цим важливо створювати передумови для попередження таких відхилень, зокрема, через популяризацію здорового способу життя, створення позитивного соціально-психологічного середовища для неповнолітніх осіб та забезпечення можливостей для їх самореалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Павлюк О. (2023). Характеристика девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх до та у період військового стану. *Вісник післядипломної освіти. Вип. 26(55). Серія “Соціальні та поведінкові науки”; Серія “Управління та адміністрування”*. С. 105–128. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/26_55_2023/Social/Bulletin_26_55_Social_and_behav_Manag_Admin_sciences_Pavlyuk.pdf
2. Гарасимів Т. З. (2012). Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 420 с.
3. Ком'яга А. В., Головка В. М. (2022). Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. С. 118–122.
4. Козубовська І. В. (2018). Природа девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород. Вип. 1 (42). С. 101–104.
5. Життєві кризи особистості: Науково-методичний посіб. (1998): У 2 ч. / Ред. рада: В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (керівники авторського колективу) та ін. К.: ІЗМН, ч.1: Психологія життєвих криз особистості, 360 с.
6. Тимошенко В., Шакур В. (2021). Теоретичні основи кримінології: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 240 с.
7. Корецький С. (2003). Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 185 с.
8. Федорченко Т. (2011). Соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Вип. 2 (15). С. 226–236.

REFERENCES

1. Pavliuk, O. (2023). *Kharakterystyka deviantnoi ta delinkventnoi povedinky nepovnitnikh do ta u period viiskovoho stanu* [Characteristics of deviant and delinquent behavior of minors before and during martial law.]. Visnyk pisladyplomnoi osvity. Vyp. 26(55). Seriiia "Sotsialni ta povedinkovi nauky"; Seriiia "Upravlinnia ta administruvannia". P. 105–128. Retrieved from: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/26_55_2023/Social/Bulletin_26_55_Social_and_behav_anag_Admin_sciences_Pavlyuk.pdf [In Ukrainian].
2. Harasymiv, T. (2012). *Pryrodni ta sotsialni determinanty formuvannia deviantnoi povedinky liudyny: filosofsko-pravovyi vymir* [Natural and social determinants of the formation of deviant human behavior: philosophical and legal dimension]: monohrafiia/Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 420 p. [In Ukrainian].
3. Komiaha, A. V., Holovko, V. M. (2022). *Problema povedinkovoi devitsii molodi ta profilaktyka deviantnoi povedinky nepovnitnikh* [The problem of behavioral deviation of youth and prevention of deviant behavior of minors]. Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys. P. 118–122. [In Ukrainian].
4. Kozubovska, I. V. (2018). *Pryroda deviantnoi povedinky nepovnitnikh* [The nature of deviant behavior of minors.]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: seriiia: Pedahohika. Sotsialna robota. Uzhhorod, Vyp. 1 (42). P. 101–104. [In Ukrainian].
5. *Zhyttievi kryzy osobystosti: Naukovo-metodychnyi posibnyk* [Life crises of personality: Scientific and methodical guide] (1998): U 2 ch. / Red. rada: V. M. Donii (holova), H. M. Nesen (zast. holovy), L. V. Sokhan, I. H. Yermakov (kerivnyky avtorskoho kolektyvu) ta in. K.: IZMN, Ch.1: Psykholohiia zhyttievykh kryz osobystosti, 360 p. [In Ukrainian].
6. Tymoshenko, V., Shakun, V. (2021). *Teoretychni osnovy kryminolohii* [Theoretical foundations of criminology]: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 240 p. [In Ukrainian].
7. Koretskyi, C. (2003). *Kryminolohichna kharakterystyka deviantnoi povedinky nepovnitnikh* [Criminological characteristics of deviant behavior of minors]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 / Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy. K., 185 p. [In Ukrainian].
8. Fedorchenko, T. (2011). *Sotsialno-pedahohichni determinanty deviantnoi povedinky shkoliariv*. [Socio-pedagogical determinants of deviant behavior of schoolchildren]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi. Vyp. 2 (15). P. 226–236. [In Ukrainian].

Дата надходження: 20.09.2024 р.

Volodymyr KANARSKYI

Lviv Polytechnic National University,
Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Postgraduate student of the International
and Criminal Law Department,
volodymyr.r.kanarskyi@lpnu.ua
ORCID: 0009-0004-1361-050X

DETERMINANTS OF JUVENILE DEVIANT BEHAVIOR

Deviant behavior of minors manifests in various forms and with different degrees of intensity, influenced by external social environments and the individual characteristics of the minor's personality, which shape their reactions to various life challenges.

Behavior that deviates from generally accepted expectations can be either constructive or destructive, and deviant behavior, accordingly, can be positive or negative. The evaluation of such behavior is based on the social consequences of the deviation.

The article establishes that within the framework of criminological research, the focus is on negative deviant behavior of minors, which may result in criminal responsibility (in accordance with the Criminal Code of Ukraine) or may not lead to such responsibility (e. g., withdrawal from social contact,

self-isolation, or avoidance of societal norms and interaction with others; behavior contrary to common communication norms, such as rudeness; alcohol consumption by minors, which may not yet lead to offenses but is socially unacceptable; behavior that violates aesthetic or moral standards but is not illegal, such as extreme forms of tattooing or piercing; protest behavior, for instance, ignoring traditions or deliberately breaking etiquette; or actions by minors that have the objective signs of criminal offenses, but the perpetrators have not yet reached the age of criminal liability).

The article states that there is no single theory of deviant behavior, including among minors. However, all researchers agree on the following point: eliminating certain factors can significantly reduce the likelihood of deviant behavior, but only a systematic approach to addressing all determinants of deviance provides grounds to talk about a high probability of significantly reducing or partially eradicating such actions.

Deviant behavior is a complex form of social behavior influenced by a range of interconnected factors.

Thus, in each case of deviant behavior, it is insufficient to investigate only biological, psychological, or social factors. A comprehensive approach that considers all these factors together is necessary, as such behavior results from the unsuccessful socialization of youth: due to disruptions in the processes of identification and individualization, such individuals are prone to “social disorganization”, where cultural norms, values, and social ties are either absent, weakened, or in conflict with each other.

It is important to create conditions for preventing negative deviant behavior, particularly through the promotion of a healthy lifestyle, fostering a favorable socio-psychological climate in the child’s environment, and providing opportunities for personal self-realization in society.

Keywords: deviant behavior, deviation, deviant conduct, violation of social norms, personality, minors, criminology, determination, prevention, correction.